

ЩЕРБАК Н. М.,
аспірантка кафедри кримінально-
правових дисциплін та судочинства
(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)

УДК 342.231.14:316.346.2-055.2:355.1/.4.01(477-651.2:470-651.1)"2022/..."
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.38>

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Стаття присвячена дослідженню проблем правового регулювання гендерної рівності в Збройних Силах України через призму забезпечення прав жінок-військовослужбовців. Вказано, що військова агресія Російської Федерації проти України, посягання на незалежність нашої держави, порушення територіальної цілісності та суверенітету актуалізували процеси спрямовані на утвердження гарантій рівності прав і можливостей для всіх військових осіб незалежно від їх статевої приналежності. «Стереотипізація» ролі чоловіка та жінки у вирішенні збройних конфліктів є однією з причин гендерної нерівності всередині сектору безпеки і оборони України. Виокремлено дві основні групи гендерних стереотипів щодо жінок-військовослужбовців, які поширені в Збройних Силах України: стереотипи маскулітності-фемінності та стереотипи розподілу професійних та сімейних ролей відповідно до статі. Здійснено огляд чинного національного законодавства та міжнародних зобов'язань України щодо впровадження гендерної рівності в Збройних Силах України. Наголошено, що в умовах російсько-української війни жінки є потужним потенціалом як для захисту країни, так і для реалізації питань встановлення миру. При цьому велика частина жінок не є пасивними спостерігачками та долучились до лав Збройних Сил ще на початку 2014 року, а стійка тенденція до суттєвого збільшення жінок-військовослужбовців спостерігається й до сьогодні. Загалом, констатовано, що існуючі підходи до забезпечення гендерної рівності в Збройних Силах України відповідають гендерній державній політиці та мають на меті утвердження гарантій рівності прав і можливостей для всіх військовослужбовців незалежно від їх статевої приналежності. Водночас зроблено висновок, що ефективна професійна інтеграція жінок до Збройних Сил України все ще вимагає вирішення цілого ряду нагальних проблем з метою реалізації існуючого соціального потенціалу українських жінок у питанні підвищення обороноздатності нашої держави.

Ключові слова: гендерна рівність, жінки-військовослужбовці, Збройні Сили України, гендерна дискримінація, гендерна політика, гендерний стереотип, російсько-українська війна, права людини.

Shcherbak N. M. Gender equality in the Armed Forces of Ukraine: ensuring the rights of female military personnel

The article is devoted to researching the problems of legal regulation of gender equality in the Armed Forces of Ukraine through the lens of ensuring the rights of female military personnel. It is indicated that the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, encroachment on the independence of our state, violation of territorial integrity and sovereignty actualized processes aimed at establishing guarantees of equal rights and opportunities for all military personnel regardless of their gender. "Stereotyping" of the role of men and women in resolving armed

conflicts is one of the reasons for gender inequality within the security and defense sector of Ukraine. Two main groups of gender stereotypes regarding female military personnel, which are widespread in the Armed Forces of Ukraine, are singled out: stereotypes of masculinity-femininity and stereotypes of the distribution of professional and family roles according to gender. A review of the current national legislation and international obligations of Ukraine regarding the implementation of gender equality in the Armed Forces of Ukraine was carried out. It is stated that in the conditions of the Russian-Ukrainian war, women are a powerful potential both for the protection of the country and for the implementation of the issues of establishing a military base. At the same time, a large part of women are not passive observers and joined the ranks of the Armed Forces as early as 2014, and a steady trend towards a significant increase in the number of female military personnel is observed even today. In general, it has been established that the existing approaches to ensuring gender equality in the Armed Forces of Ukraine correspond to the state gender policy and aim to establish guarantees of equal rights and opportunities for all servicemen, regardless of their gender. At the same time, it was concluded that the effective professional integration of women into the Armed Forces of Ukraine still requires solving a number of urgent problems in order to realize the existing social potential of Ukrainian women in the matter of increasing the defense capability of our state.

Key words: *gender equality, female military personnel, Armed Forces of Ukraine, gender discrimination, gender policy, gender stereotype, Russian-Ukrainian war, human rights.*

Вступ. Рівність є основою демократичного суспільства, фундаментальною цінністю світового співтовариства. Гарантування соціальної рівності є першоджерелом формування громадянського суспільства та умовою ефективного розвитку відкритої держави. До різновидів соціальної рівності належить й гендерна рівність, головною метою якої передбачає забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків як у суспільстві загалом, так і в різних його інституціях, зокрема. Забезпечення гендерної рівності в збройних силах підвищує рівень довіри до складу сил оборони серед громадськості, знижує рівень дискримінації серед військовослужбовців, що позитивно впливає на атмосферу всередині колективу, а також призводить до поліпшення боєздатності сектора безпеки в цілому. Водночас військові конфлікти та нестабільні безпекові ситуації сприяють посиленню наявних проявів дискримінації жінок, які перебувають на військовій службі та в подальшому стають жертвами порушення прав людини.

Актуальність вищезазначеної проблеми й для української військової сфери зумовлена очікуваним збільшенням кількості жінок-військовослужбовців в Збройних Силах України в умовах повномасштабної війни; розширенням законодавцем кола військово-облікових спеціальностей і посад, які сьогодні можуть займати військовослужбовці-жінки; домінування в суспільстві застарілих стереотипів щодо ролі та місця жінок в Збройних Силах України. Крім того, військовій інфраструктурі бракує уваги до питання гендерної чутливості – розуміння потреб жінок, нагального вирішення потребує й поточна ситуація з поширеністю випадків гендерно обумовленого насильства щодо жінок-військовослужбовців в Збройних Силах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим питанням проходження військової служби жінок в армії, гендерної рівності жінок та чоловіків в збройних силах були присвячені праці таких фахівців як Л. Батракова, З. Вашуріна, Г. Гриценко, Н. Дубчак, Н. Клименко, В. Куценко, В. Малюга, О. Олійник, С. Риков, О. Сенявська, Р. Ткачук, О. Шестопалова та інші.

Зазначеними вченими сформовано велику кількість принципово важливих положень щодо забезпечення принципу гендерної рівності в органах сил оборони загалом. Втім, варто

наголосити, що до цього часу у вітчизняній науці права відсутні спеціальні комплексні дослідження у сфері забезпечення прав військовослужбовців-жінок як один із пріоритетних напрямків державної політики у сфері забезпечення гендерної рівності в Збройних Силах України в умовах триваючої повномасштабної війни, чим, зокрема, й обумовлена актуальність обраної теми.

Постановка завдання. Мета статті – комплексний аналіз правових засад забезпечення прав жінок-військовослужбовців у контексті утвердження гендерної рівності у Збройних Силах України в умовах триваючої повномасштабної війни.

Результати дослідження. Незважаючи на те, що чинне законодавство України створює рівні умови служби для жінок та чоловіків в Збройних Силах України, реальна ситуація з гендерною рівністю у даній сфері далека від ідеалу. Збройні Сили є надважливим інститутом, головна функція якого полягає в захисті територіальної цілісності України та її суверенітету, водночас ефективна оборона передбачає використання всього потенціалу людського фактору (як чоловіків, так і жінок). Разом з тим, оптимальна інтеграція жінок у військові колективи неможлива без адекватних гендерних стереотипів, які поширюються в армійському середовищі. Традиційні (патріархальні) стереотипи, які домінували в минулому та є широко поширеними й сьогодні значною мірою ускладнюють загальнодержавні процеси інтеграції жінок до Збройних Сил.

Гендерні стереотипи – це визначені культурою особистості стійкі, спрощені, стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру, які відповідають поняттям «жіноче» та «чоловіче» [1, с. 81]. На думку експертів, виправити гендерні стереотипи в суспільстві складніше, ніж расові чи етнічні забобони [2].

Загалом можемо виокремити дві основні групи гендерних стереотипів щодо жінок-військовослужбовців, які поширені в Збройних Силах України:

– стереотипи маскулітності-фемінності – усталені в суспільстві типові думки про поведінкові, психічні та тілесні риси чоловіків та жінок (самовпевненість, компетентність, домінантність та пасивність, ніжність, тендітність відповідно). Так, ще на початку 2014 року, коли Російська Федерація вчинила акт збройної агресії проти України, жінки практично не обіймали офіційних бойових посад у Збройних Силах України. Широко поширеними були випадки, коли жінки фактично працювали з чоловіками пліч-о-пліч у зоні активних бойових дій як снайпери, гранатометниці та мінометниці, але офіційно «на папері» займали посаду «кухарки»;

– стереотипи розподілу професійних та сімейних ролей відповідно до статі – головною для чоловіків вважається професійна роль, функція матеріального забезпечення сім'ї, натомість жінка визнається «берегинею домашнього вогнища». Тому, коли жінка між тихим, сімейним життям та захистом своєї Батьківщини здійснює вибір на користь останньої, насправді вона виходить за межі традиційної соціальної ролі, яка приписує їй роль матері та домогосподарки. Такі сталі уявлення щодо змісту поняття «сім'я» створюють упередження всередині військового середовища стосовно військовослужбовців-жінок, що в подальшому негативно впливає на кар'єрний розвиток та можливість останніх просуватись по службі.

Таким чином, визнання існування гендерних стереотипів та їх розуміння є вкрай важливим, адже кожна людина, незалежно від власної гендерної приналежності, є індивідуальністю з притаманним їй набором психологічних якостей та фізичних властивостей, співвідношенням маскулітності та фемінності, що дозволить як кожній особистості, так і суспільству в цілому стати більш розвинутим, продуктивним і гармонійним у будь-якій сфері життєдіяльності, в тому числі й у секторі оборони нашої країни.

Одним з найважливіших міжнародних документів щодо забезпечення гендерної рівності є Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яку Україна ратифікувала ще у 1980 році [3]. Водночас говорячи про процес інтеграції жінок до лав Збройних Сил України, то його активізація розпочалась лише в 2014 році, оскільки до 2014 року стратегічний курс держави у сфері оборони України полягав у скороченні військової освіти та фактичному зменшенні штатної чисельності збройних сил.

У 2016–2018 роках було внесено зміни до ряду дискримінаційних положень військового законодавства, при цьому, такі зміни відбувались як у площині практики, так і в правовому забезпеченні одночасно. Зокрема, в 2016 році Міністерством оборони України було змінено перелік військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок [4]. Так, жінки набули права військової служби, зокрема, на таких посадах як бортовий механік і технік, боцман, водолаз-радист, вогнементник, випробувач парашутів, гранатометник, сапер, стрілець-зенітник та стрілець-снайпер, кулеметник тощо [5]. У 2017 році Міністерством оборони України було реалізовано наступний етап реформування, шляхом розширення переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками [6]. Вищевказаними змінами значно розширено службові можливості жінок, які перебувають в лавах Збройних Сил України, разом з тим, виключенням є сфери, пов'язані з водолазними роботами та використанням вибухових речовин, оскільки, такого роду роботи мають негативний вплив на репродуктивну функцію жінок.

І нарешті 2018 рік став визначним у сфері боротьби з проявами гендерної дискримінації в Збройних Силах, оскільки, саме в цьому році прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» від 6 вересня 2018 року № 2523-VIII, відповідно до норм якого фактично було зрівняно права чоловіків та жінок в армії, зокрема, на законодавчому рівні для жінок та чоловіків встановлено рівні можливості при укладенні контракту про проходження військової служби, при цьому, скасовано обмеження щодо зарахування жінок-військовослужбовців до запасу, встановлено однакові засади призначення у наряд і проходження військових зборів, направлення у відрядження, притягнення до відповідальності за порушення військової дисципліни жінками та чоловіками [7].

Водночас варто зауважити, що згідно з положеннями ст.ст. 1, 6 вищевказаного Закону не вважаються дискримінацією за ознакою статі: спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів та грудного вигодовування дитини; обов'язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом; різниця в пенсійному віці для жінок і чоловіків, передбачена законом; особливі вимоги щодо охорони праці жінок і чоловіків, пов'язані з охороною їх репродуктивного здоров'я [7].

З 2019 року жінки мають право вступу до військових закладів освіти, в тому числі, військових (військово-морських, військово-спортивних) ліцеїв, ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою [8, с. 392]. Саме у 2019 році було скасовано існуючі до того часу заборони щодо прийняття жінок на посади курсантів вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти. Такі дії Міністерства оборони України повністю відповідають існуючій практиці підтримання різноманітності (з точки зору етнічної приналежності, раси, соціально-економічного статусу, статі та гендеру) країн-членів НАТО у сфері військової освіти [9, с. 386–409]. А в Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року слушно зазначено про «забезпечення паритетності відображення внеску жінок у перемогу як у військовій, так і цивільній сфері, в навчальних програмах та освітньому середовищі» [10].

Важливим документом, норми якого спрямовані на посилення залучення жінок до сфери безпеки і уваги до забезпечення гендерної рівності, є Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир, безпека» (прийнята у 2000 році), відповідно до положень якої кожна країна повинна вжити конкретних заходів для підвищення ролі та відповідальності жінок у миротворчих процесах та забезпеченні безпеки власної батьківщини. На виконання вказаної Резолюції Кабінетом Міністрів України в 2020 році затверджено вже другий Національний план дій з виконання Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. Так, оперативними цілями плану у сфері оборони в першу чергу є подолання вертикальної гендерної сегрегації (або «скляної стелі»), шляхом забезпечення рівноправного представництва жінок і чоловіків у прийнятті рішень у секторі безпеки і оборони,

а також боротьба і протидія гендерному насильству – забезпечення функціонування ефективних механізмів запобігання насильству за ознакою статі, сексуальним домаганням і сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом [11].

За твердженням А. Сороківської-Обіход, з поміж головних здобутків щодо забезпечення прав жінок-військовослужбовців в Збройних Силах України на сьогодні можна виокремити наступні:

1. Жінки мають право проходити військову службу у Збройних Силах України майже на всіх офіцерських посадах і на всіх посадах рядового, сержантського та старшинського складу, включаючи бойові посади, і мають доступ до військових звань.

2. Дівчата мають право вступати до військових закладів освіти всіх рівнів, включаючи військові та військово-морські ліцеї.

3. Врахування гендерного аспекту у сімнадцяти відомчих нормативно-правових актах, а також включення до проєкту Стратегії розвитку оборонної галузі на період до 2025 року та впровадження в механізм проведення інспекційних заходів та перевірок в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України.

4. Була створена мережа гендерних радників, яка налічує близько 400 осіб у Збройних Силах України [12, с. 264].

Варто зауважити, що з початком повномасштабної війни у суспільстві загалом стали помітними позитивні зміни щодо існуючих гендерних стереотипів, зокрема, значно зросла підтримка серед населення ідеї гендерної рівності чоловіків та жінок в армії. Так, у 2018 році лише 53% опитаних громадян висловлювали підтримку щодо вищевказаної ідеї, тоді як до 2023 року така підтримка зросла до 80% [13]. У порівнянні з 2021 роком на 40% збільшилась і загальна кількість жінок-військовослужбовців. Станом на 1 квітня 2024 року у Збройних Силах України служать 67 285 жінок, з яких 47 569 – військовослужбовиці (7 416 офіцerek), а понад 5 тисяч жінок перебувають на лінії зіткнення [14].

До позитивних аспектів, окрім того, належить і відсутність дискримінації жінок-військовослужбовців щодо розміру заробітної плати у порівнянні з існуючим гендерним розривом на цивільному ринку праці. Така ситуація стала можливою завдяки побудованій в Збройних Силах України системи тарифікації, яка передбачає нарахування заробітної плати відповідно до військового звання та стажу служби, що гарантує однакове фінансове забезпечення військовослужбовців, незалежно від гендерної приналежності останніх.

Разом з тим, найбільше нарікань від жінок-військовослужбовців надходить на відсутність спеціальної жіночої форми, включаючи спідню білизну, взуття, бронежилетів та касок, а також відсутність зручностей для особистої гігієни, що створює, зокрема, неабиякі проблеми у військових умовах [15]. На жаль, на сьогодні вирішення цих питань державою в умовах активної фази війни є «не на часі», а тому покладається на самостійне вирішення військовослужбовців-жінок та волонтерів.

Крім того, важливо розуміти, що активна участь жінок під час триваючої повномасштабної війни в якості комбатантів призводить до появи жінок-військовополонених. Станом на липень 2024 року понад 400 українських жінок у статусі військовополонених перебувають в російському полоні [16]. Безумовно, міжнародне гуманітарне право надає цій категорії військовополонених той мінімум захисту якого потребують жінки. Разом з тим, незважаючи на формальне закріплення питань поліпшення становища жінок-військовополонених, проблема фактичного їх дотримання залишається відкритою, адже жінки все ще залишаються найменш захищеною категорією жертв в умовах збройних конфліктів. А тому, на нашу думку, існує реальна необхідність у врегулюванні як на міжнародному рівні, так і на рівні національного законодавства питань щодо розробки правил обміну саме полонених жінок та/або звільнення воюючими сторонами таких жінок, з огляду на стан їх здоров'я.

Висновки. Отже, проведене дослідження дає змогу констатувати, що саме війна стала тим потужним каталізатором, спрямованим на подолання гендерної нерівності в Збройних Силах України, оскільки кожен, хто бере участь у захисті нашої країни, незалежно від статі, має велике значення. Починаючи з 2014 року та з кожним наступним роком збільшується

кількість жінок з бойовим досвідом, значно розширюється й географія посад, які можуть обіймати жінки-військовослужбовці. Загалом, існуючі підходи щодо забезпечення гендерної рівності в Збройних Силах України відповідають гендерній державній політиці та мають на меті утвердження гарантій рівності прав і можливостей для всіх військових осіб незалежно від їх статевої приналежності. Це сприяє розвитку індивідуального потенціалу жінок та зміцненню їхнього статусу у військовій спільноті.

Серед успіхів слід зазначити про стрімкі позитивні законодавчі зміни, спрямовані на поступове подолання явища горизонтальної (розширення переліку бойових спеціальностей, доступ до яких надано жінкам) та вертикальної (збільшення кількості жінок, які мають вищі військові звання) гендерної сегрегації у Збройних Силах України, надання жінкам формального доступу до всіх бойових спеціальностей та військової освіти, загальний відхід державою від патерналістської гендерної політики.

Разом з тим, певні стереотипи, які містять ознаки гендерного дисбалансу та пригаманні українському суспільству, існують і дотепер, зокрема, це стосується професійної підготовки жінок-військовослужбовців, підвищення їх кваліфікації чи то просування по службовій лінії. Крім того, потребують свого негайного вирішення такі проблеми, як протидія випадкам гендерного насильства в Збройних Силах України, сексуальним домаганням, створення ефективного механізму розслідування та боротьби з цими явищами. Не вистачає належної уваги й у вирішенні питань забезпечення побутових потреб жінок-військовослужбовців, оскільки, на сьогодні система залишається більш орієнтованою на потреби чоловіків. Водночас, необхідно пам'ятати, що особливого захисту в умовах російського-української війни потребують жінки комбатанти, які перебувають в полоні.

Таким чином, вирішення вищезазначених проблем шляхом проведення структурованої, виваженої, ефективною гендерної політики надасть змогу нашій державі максимально реалізувати існуючий соціальний потенціал українських жінок та чоловіків у питанні підвищення обороноздатності держави та бойової готовності її Збройних Сил.

Список використаних джерел:

1. Ткалич М. Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організації: дис. д-ра психол. наук: 19.00.10. Київ, 2016. 500 с.
2. У ЗСУ спостерігається позитивна динаміка впровадження гендерної рівності. URL: [https:// inlnk.ru/JzZpxV](https://inlnk.ru/JzZpxV) (дата звернення: 15.07.2024).
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207
4. Про затвердження змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: наказ Міністерства оборони України від 03 червня 2016 р. № 292. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-16#Text> (дата звернення: 15.07.2024).
5. Про затвердження тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: наказ Міністерства оборони України від 27 травня 2014 р. № 337. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0600-14/ed20160629#Text> (дата звернення: 15.07.2024).
6. Про затвердження змін до Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, Переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками, Переліку військово-облікових спеціальностей, за якими може бути присвоєно первинне військове звання молодшого лейтенанта запасу: наказ Міністерства оборони України від 23 січня 2017 р. № 43. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0226-17#Text> (дата звернення: 15.07.2024).
7. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах

України та інших військових формуваннях: Закон України від 06 вересня 2018 р. № 2523-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text> (дата звернення: 15.07.2024)

8. Polga-Hecimovich J., Carey J.M., Horiuchi Y. Student Attitudes Toward Campus Diversity at the U.S. Naval Academy: Evidence From Conjoint Survey Experiments. *Armed Forces & Society*. 2019. Volume: 47. Issue: 2. Page(s): 386-409.

9. Global Gender Gap Report (2021). URL: <https://www.weforum.org/reports/ab6795a1-960c-42b2-b3d5-587eccda6023> (дата звернення 15.07.2024).

10. Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 р. №1163-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#n2> (дата звернення 15.07.2024).

11. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 15.07.2024).

12. Сороківська-Обіход А. Імплементация Резолюції ради безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, без-пека» в законодавство України за досвідом Збройних Сил України. *Гендерна політика в умовах воєнного стану: правовий вимір* : збірник тез доповідей міжнародної науково-прак-тичної конференції 15 червня 2023 р. Науково-дослідний інститут публічного права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. С. 260–265.

13. У ЗСУ спостерігається позитивна динаміка впровадження гендерної рівності. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/15/u-zsu-sposterigayetsya-pozytyvna-dynamika-vprovadzhennya-gendernoyi-rivnosti/> (дата звернення 15.07.2024).

14. У ЗСУ служить понад 67 тисяч жінок — Міноборони. URL: <https://suspilne.media/768271-u-zsu-sluzit-ponad-67-tisac-zinok-minoboroni/> (дата звернення 15.07.2024).

15. Дискримінація різних соціальних груп у ЗСУ: погляди військових та цивільних громадян. URL: <https://veteranfund.com.ua/analytics/social-group-discr/> (дата звернення: 15.07.2024).

16. Понад 400 жінок-військових перебувають у полоні в Росії – омбудсмен. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zhinky-poloneni-lubinec/33028318.html> (дата звернення: 15.07.2024).

